

Царук О. В.

Типи архаїчної дієслівної префіксації

У межах сучасного фонду українського дієслова досить чітко виділяється підсистема експресивних утворень, значення яких не вкладається у налагоджену і активно функціонуючу структуру дериваційних моделей. Можна припустити, що ми маємо справу з одним із зразків давніх різнохарактерних шарів, залишених зовні, від яких, за словами О.О. Потебні, "завжди є більш-менш строкатою мовна поверхня"¹. Традиційно предметом уваги дослідників ставали емоційно марковані одиниці повної семантики (напр., рівень експресивності лексичного ряду типу: мізерія, хулоба, бідність²), суфіксальні морфеми здрібніло-пестливого або згрубіло-зневажливого змісту³. У ділянці дієслова як джерело увиразнення звичайно розглядаються синонімічні ряди (напр., рос.: негодовать, кипеть, бушевать⁴), хоча останнім часом з'являються роботи, що розкривають й інші аспекти виражальних можливостей дієслова, зокрема дослідження С. С. Єрмоленка, присвячене образно-експресивному використанню часових форм, праця В. А. Чабаненка, у якій як один із експресивних засобів української мови виділяється фонетико-дериваційна варіантність⁶. Експресивна роль префіксного компонента докладно розглядається в системі прикметника⁷, однак поза увагою залишаються прикметникові і дієприкметникові форми вираження безвідносної міри якості емпатичними утвореннями з іменною, префіксною або кількاظрефіксною афіксною частиною, що безпосередньо співвідносяться з префісованими експресивними дієсловами, напр.: "... Стоїть сто-розтерзаний Київ, і двісті-розіп'ятій я" (Тичина); "питаю: Шановний і розпрошановний сусідо" (Ковінька); "Мій рідний синок, перепроклятий мій" (Драч). Цікавим є зіставлення дієслівних експресивів з деякими аналітичними модальними конструкціями: "Не говоріть від імені народу, - розперетричі ви йому впеклись" (Л. Костенко), пер. надопекти.

Експресивність, що часто виступає поруч із інфінітивним значенням, - одна з найсуттєвіших рис слов'янського дієслова.

"Використання різноманітних префіксів, - зазначає А. Мейє, - дозволяє слов'янським мовам надавати дієсловам крім значення виду, різноманітні експресивні відтінки (виділено нами. - О.Ц.)"⁵. Предметом аналізу в цій статті стануть тільки ті форми префіксного дієслова (з одним або кількома префіксами), у який префіксна частина має лише підсилюючу або детермінуючу виражальну функцію: постати, облишити, роздобути, привідчинити, поподумати, спородити, спотужати тощо.

Чисто експресивне значення префіксного компонента в системі дієслівного словотвору не було досі предметом спеціального наукового дослідження, хоча і відмічалось рядом вчених⁹. Однак їх зауваження стосуються лише окремих дієслів або дієслівних груп. Експресивність не розглядається як дієслівна категорія, під впливом якої сформувалась певна підсистема емоційно-емфатичних значень. Наведемо контекстуальні приклади з такими утвореннями: "...Молодого повстрічає, опрощення не приймає, стременим о груди поторкає"¹ (Дума); "Не хотіли пани-ляхи Попустити й трохи" (Істор. пісня); "(Мальва. - О.Ц.) зірвала з ліжка кожушок і пожбурила у вікно" (Земляк); "Гей ти, муко моя свята, Часе кривавий! Убієнним синам твоїм і всім ти, Що будуть забиті, Щоб повстали В безсмертній миті, Всім їм - Осанна!" (Плужник).

Експресивна функція префіксів властива і неслов'янським мовам, зокрема, в англійській як емоційні в ряді дієслів виділяються префікси a-, for-¹⁰.

Категорія дієслівної експресивності охоплює монопрефіксальні утворення і чисельну групу слів з поєднанням кількох префіксів, які в дієслівному словотворі, як правило, виділяються в окремий клас¹¹.

У той же час слід вказати, що дієслівна поліпрефіксація різниться від аналогічного явища в системі прийменника та прислівника, коли сполучуваність префіксів передає різнопланову просторову характеристику або служить для лексико-граматичного оформлення способу дієслівної дії, напр.: понад, навдочок, попри; пор. також укр. до смерті, рос. насмерть з чеськ. nadosmrți.

Дієслова, в яких функція префіксального компонента не пов'язується із вираженням значення перфективації, семантичним варіюванням префіксованої дієслівної основи (сполучати, завчинити, рос. разуверить, совокупить. болт. сьвзема се) або "оновленням" значення первинного префікса (староукр. навзрушати, чеськ. обеугбаї), відносно до емоційно-емфатичних дієслівних форм. У основі формування експресивних значень префіксів лежать властиві їм генеалогічно різноманітні просторові відтінки, зокрема, в по- значення незначного переміщення, що, в свою чергу, розвинулось із виразного просторового значення прийменника по. Якщо характеризувати експресивність аналізованої групи дієслів за певною шкалою емоційних значень, то вона коливатиметься від пікових форм (заподіти, привипекти, попомучити) до нульового рівня (зорганізувати, спожити).

Емоційно-емфатичні форми префіксного дієслова з'явилися ще у спільнослов'янську епоху, що підтверджується наявністю таких утворень у всіх сучасних слов'янських мовах, пор. зокрема: болг. "Баща му. - О.Ц.) ... тъпчеше ги с някакво особено настървение, докато левчате съвсем се изпокъсвах" (Вежинов); польськ. "Take kosztowne sprzety ... takie ozdobne naczynia porozbijane na proch!" (Prus); чеськ. "Toho veera se nemohli Radimovi bratovi vynadivit jeho veseli, ertum, bujnosti a poehanine" (Pludek) .

Більше того, як підтверджують дослідження, ця система була набагато ширшою і виразнішою, для того часу можна було б говорити про єдину стійку систему емоційно-емфатичних значень, що охоплювала прикметник, дієприкметник, дієслово, іменник, прислівник, і яка сьогодні існує у вигляді окремих розрізнених елементів.

Головним префіксним компонентом, що виконував функцію глибшого емоційного виділення, був пре-, пор. прекрасний, премудрий, преповажний, премудрість, преісподні, давньоруськ. форми преизмечанній, превозростати, преобразоваться¹². Емфатична традиція цього префікса, що бере свій початок від індоєвропейського *рег- або *регі-, відчутна в усіх індоєвропейських мовах¹³. Словотвірні пари типу: преісподній - преісподня, премудрий -премудрість свідчать про стабільність і високий рівень лексико-семантичної самостійності префіксованих експресивних утворень.

Якщо звернутися до періоду давньоруської мови, а саме, до мови билин, то нам зустрінуться "полюблювані у фольклорі дієслова з подвійними префіксами, які ледь знайомі сучасній літературній мові..."¹⁴. Пор.: "Богатырский конь да принатужился"¹: "Личко твое белое да принаплакано": "По сорок тысячей было силушки призабрано"¹⁵. Можна помітити, що в сучасній російській мові не тільки зменшилась кількість таких утворень, але й змінилась експресивна характеристика окремих дієслів, напр. принаплакаты, принабоаты мають не підсилюючий, а детермінуючий відтінок.

Давньоруські експресивні традиції відчутні і в українській мові, напр.: "Через гору шлях-доріженька лежить, Широкая приубитая. Чорним шовком перевитая, Слізюньками приулитая" (Істор. пісня); "Сидить турок з туркенею Та все теє сукно крає Кому ж теє сукно придостанеться" (Істор. пісня); "Уж мені та й предокучило. Під віконцем стоячи, Твою волю волячи, Тебе дожидаючи" (Нар. пісня); "Віра, впотужена словом науки, Хай нас міцніш окриля" (Грабовський); "Що там нога, бабо, - звернувся він (Петро. - О.Ц.) до Горипини, - коли жити не дають: хіба мисленно, щоб отаке здирство, як зараз? Ой надопекли жі!" (Косинка).

Слід зазначити, що дієслово завдяки особливому, на відміну від інших частин мови, значенні префіксів у його словотворі, володіє і найбагатшою системою експресивних префіксованих значень.

В чому ж причини, першооснова формування емоційно- емфатичної характеристики у префіксованого дієслова, яка словотвірна модель його творення? На нашу думку, першопричиною є підсилення значення доконаного виду, що виражалось монопрефіксною або безпрефіксною дієслівною основою, тобто словотвірний процес, у якому префікс "нічого не додаючи до змісту, посилює виразне значення дієслова"¹⁶. Оскільки префікс - основний показник фінитивного значення у слов'янському дієслові, приєднання вторинного префікса вело до утворення складних кількاپрефіксних композитів.

Свідченням саме експресивної ролі вторинного префікса, а не семантичного варіювання значення префіксованої основи, є факт утворення ряду композитів з аналогічною словотірною функцією, напр.: випомогти, вспомогти, допомогти, запомогти, підпомогти, припомогти, чеськ. паротобпои У той же час, слід відмітити, що часто експресивність співіснує із різноманітними семантичними відтінками у значенні дієслова, і в свою чергу сприяє появі між мотивуючим словом і мотивами кваліфікаційних відмінностей у значенні, пор.: винайти (знайти втрачене) та винайти (вимислити щось нове) з мотивуючим дієсловом.

Процес утворення багатопрефіксних композитів з експресивним значенням відзначався появою стабільних поліпрефіксних сполучень або навіть складних префіксів, що мали змогу відтворюватися як повнозначний словотвірний дериват. У "Вступі до порівняльно-історичного вивчення слов'янських мов" говориться про білоруський префікс спа-, макед. испо-, чеськ. рог-. які сприймаються вже не як складні, а нерозкладні, єдині префікси (виділено нами - О.Ц.)¹⁷.

Порівняно з попо-. що є характерним для кількох слов'янських мов, ці складні префікси є "більш вузьким вищцем, характерним для однієї з слов'янських мов"¹⁸. На наш погляд, обидва наведені складні префікси зустрічаються і в інших слов'янських мовах (за матеріалами російських билин, відмічають дослідники, можна говорити про словотвірний тип з префіксом спо-¹⁹, пор. також чеськ. г.рогауігаї. хрогакууаг болг. изподра. изпотрепа).

На українському ґрунті вищеназвані афіксні морфеми, в значенні яких домінуючим, хоча і різнонаправленим, є експресивний відтінок, графічно оформилися як спо-. Напр.: "(Земля. - О.Ц.) Взяла трави і дерева на собі спопиляла, Воду з криниць, озер, річок поспукала" (Дума); "Єсли на ню (Вітчизна. - О.Ц.) коли так ся вооружав і спотужав неприятель, як тепер?" (Радивіловський),"... якими я... бавлюся ньякими (с) увь(д)лызими словами якихь я не могу спорозумьти" (Лист XVIII ст.). Серед інших дієслів з спо- з емфатичним значенням підсилення загального характеру протікання дії слід назвати: спостугнути, спостерегти, спогонити (наздогнати), спопасти, спомагати. спознати, сподіяти, сподіятися (сподіватися), споглядати, спогадати, спограти (перемогти), спогудити, спостигнути, спохватитись тощо. У той же час, від експресивних форм слід відрізнити ті утворення зі спо-, у яких вторинний префікс с- має значення

спільної дії (аналогічно до співсполучати. спочувати. сподвигати. споборотись (дві останні форми - реконструкції за сподвижник, сгособорник).

Кількапрефіксні дієслівні композити відзначаються не однакою рівнем злиття компонентів префіксної поліструктури. Слідом за поло- та спо- до складних префіксів можна віднести хіба що зало- дієсловах: заподіяти, заподіятися). заповзятися. заполучити. запомагти, заполягти. запагубити. запірвати, запособляти. започати. запосягти. запосісти: "Половці заповзались гординею великою" (Густинський літопис); "... Не краще було б запособлять освіті, Підняти люд хоть на один щабель?" (Грабовський); "(Свирид) ... та недолюдок той, пан з Бобрика ... звів її, ...заподів кудись, що її путь пропала" (Коцюбинський); "Вони ж (прихильники Бубели. - О.Ц.) і заполягли поховати його на відлюдді" (Земляк).

Критеріями виділення поло-, спо-, зало- як складних префіксів ми вважаємо: 1) наявність композита у певній кількості дієслів із близьким значенням; 2) можливість одночасного приєднання при акті словотворення зразу обох префіксних компонентів або складного префікса як деривата (сюди ж ми включаємо випадки, коли з погляду сучасної мови неможливо відновити ланки словотвірної ланцюга): сполягти, спобігти, заповзятись, заподіяти. попопам'ятати тощо; 3) можливість заміни складнопрефіксного композита одним префіксом або співіснування у мові багатопрефіксної і безпрефіксної дієслівних форм: сподіятися - надіятися, спізнати - взнати, заподіти - подіти, діти, спосудилося - судилося та ін.

Щодо інших багатопрефіксних дієслів з емоційно-емфатичним значенням слід зазначити, що, хоча ступінь злиття префіксних компонентів в них досить значний (напр.: надр- (надоїсти, надопекти. надокучити): напо- (наполягти, напостати. напосісти), усе ж, на нашу думку, немає необхідності стверджувати наявність у мові складних префіксів надр-, напо-, вило-, розпо- та ін. Емоційно-емфатична функція властива майже всім власне українським префіксам (за винятком хіба що пере-, виразне власне значення якого не дозволяє виступати йому у суто експресивній ролі). Тому, на наш погляд, слід говорити не про

префіксні комбінації, а про традицію, граматичну закономірність додаткового оформлення експресивної дії.

Дієслова з таким сполученням префіксів ми розглядаємо як **складнопрефіксні**, протиставляючи їх утворенням з **двома префіксами**, пор.: "Біляшівський запосміхався, а на уста Третяка налізло щось кисле, скривлене" (Шевчук).

Встановлення головних принципів дієслівної емоційно-емфатичної префіксації, визначення експресивності як категорії дієслівного словотвору, дає можливість пояснити складні випадки сполучуваності компонентів кількاپрефіксного композита, висловити певні припущення про походження окремих лексико-семантичних варіантів дієслівних значень. Так, зокрема, вплив на формування і, можливо, часткову трансформацію значеннєвої характеристики сучасних префіксів ПІД' і над- експресивними сполученнями надо- і подо-. Саме цим, на нашу думку, пояснюється співіснування в їх значенні чітких просторових відтінків (підкорити, підпадати, підпорядкувати) з відтінками направленості дії, її інтенсивності (надійти, надвести, над'їхати (трохи), піддати (жару), підсипати (борщу), піднести (трохи): виконання протилежними за просторовим значенням над- і під- аналогічної семантичної функції (під'їхати - над'їхати, підвезти - надвезти, підскачити - чеськ. padskocit).

На жаль, підтвердити це положення конкретними прикладами української мови ми не можемо, бо, скоріш за все, змішування значень просторових над- і під- з емфатичними надо-, подо- явище ще спільнослов'янського періоду, хоча як доказ цієї думки можна розглядати ряд паралелей української мови з іншими слов'янськими, напр.: підпирати - слов. podopierat; підняти (староукр. подигнути) - болг. повдигна, польськ. podwignae: - (підняти, прикладаючи зусилля), слов. rozdvihova; підрости - болг. поотрасна, чеськ. poodrůst, povyrůst, pororůst; підслухати - слов. porocut', odporocut'; підтягнути - чеськ. povytaht, popotaht.

Цікавою є також паралель надоспіти - підоспіти у порівнянні з доспіти ("доспěli на брань" (Слово о полку Ігоревім); на наш погляд, доказом можуть виступати і можливі реконструкції дериватаційного процесу, напр. за діал. надолужити, надоложене - подоложити - підложити, за воздойняти ("І рука не воздойметься" (Дума) - подойняти - підняти, пор. також здійняти.

Аналізуючи систему складнопредфіксних дієслів української мови, необхідно зазначити, що принципи утворення експресивних форм сьогодні не діють і сучасні форми спорадичні: "Коні знапружились" (Гончар); "Це вже не сон - це сиві котики Сидять на лозах в сні екзотики, Мурличуть хижо, мають запити Рій бджіл у пазурі спацапати" (Драч). На сьогодні не існує словотвірного взірця експресивного префіксного словотворення. Так, зокрема, за аналогією до надопекти. надокучити не можливі утворення надосадити. надопалити тощо.

Емоційно-емфатична префіксація повинна розглядатися, перш за все, як історичне явище. При загальному кількісному збільшенні (за рахунок росту утворень з дистрибутивно-сумарним значенням) різко скоротилася кількість складнопредфіксних типів, зокрема, в російській мові колись численні типи таких утворень засвідчені лише окремими словами²⁰. Відсутність у сучасній мові активного процесу експресивного словотворення, нерозробленість цього питання може стати причиною помилкового сприйняття деяких історичних форм. Так, при друкуванні матеріалів Львівського ставропігійського братства замість "о приздобиваню" подано "о п^и здобиваню"²¹.

Таким чином, підводячи підсумки, зазначимо, що експресивність є однією з найсуттєвіших рис дієслова, яка виражається як поруч з іншими семантико-граматичними значеннями, так і самостійно. Усі дієслова, значення яких супроводжується емоційно-емфатичним відтінком, можна поділити на дві великі групи, в залежності від того, чи є префіксна частина носієм також інфінітивного значення. До першої з них відносимо дієслова двох підкласів: а) Фінітивно-результативні (вигубити, зафонтанувати, розбуянитися тощо); б) темпорально- модальні (попрацювати, позабавляться, повтішатися).

До другої групи експресивних форм ми відносимо утворення, у яких префіксна частина не є носієм значення перфектації. Серед цих дієслів виділяємо: а) експресивно-акціонсарні (пощезнути, попобити, позбігати, видобути, віднайти, припоручити тощо) ; б) емфатичні: підсилюючі (пощеджати, зворухнутись, розпочати. надопекти та ін.), детермінуючі (привідчинити. порозпитатись. попустити); експресивно-нульові (спонукати, зодягнути, позабути. запобігти тощо); в) експресивно-кваліфікативні (повстати).

винайти (щось нове), полягти (у бою), сповідатись (у церкві)); г) ускладнено-експресивні (запровторити, понеізволити, зпроневіритись, подозволити); д) Формально-ускладнені (поробляти, повстрічати поспішати); е) аналогійно-експресивні (спорозуміти, спогадати, пор. болг. споразумява се порозумітися, біл. спагадаць - співчувати).

Слід зазначити, що у багатьох випадках дієслівні експресивні форми є носієм ознак зразу кількох значеннєвих груп, що утруднює віднесення дієслова до однієї певної групи. Велике значення у формуванні експресивної характеристики словоформ (а у багатьох випадках вирішальне) має контекст.

Більшість складнопрефіксних дієслівних форм мають у 11- томному словнику української мови позначки "розм.", "діал.", "заст.", ряд дієслів взагалі не фіксується (запагубити, заполягти, запровторити, надопекти, повизнаходити, привипекти, спопасти), однак аналіз сучасного слововживання показує, що використання складнопрефіксних утворень виходить далеко за межі словникових обмежень, пор.: "Єдність українських земель ставила могутню перепону сталінізму, перетворившись у невпокорену і всезростаючу силу української нації" (Павличко);

"Наші вуха надірвані, а -ніздрі надрізані, і до лобової кістки привипечено великодержавне клеймо..." (Літ. Україна. - 1989. - № 51).

Часом, нерозробленість питань стилістичного використання складнопрефіксних дієслів приводить до вживання їх з антонімічним, позитивно/ негативним значенням, напр.: "Марні зусилля Валуєвського циркуляра! Справу сподіяно!" (Літ. Україна. - 1989. - № 13); "Наче сама Україна ... існує у вигляді ... кровожерного елемента, де брат має їсти брата і насолоджуватися сподіяним..." (Драч).

Складнопрефіксні дієслівні форми нерідкі і в перекладах класичної літератури: "(Діва) Благаю, дай тебе попоклости. (Йорк) Попоклянеш, як підеш у вогонь" (Шекспір. Генріх У1, пер. Драча); "А спобіжить нещастя, не виявляй нікому... "Ібн Сіна, пер. Мисика); "Гафізе, прикуси язик, Душі запагубить не дай..." (Гафіз, пер. Мисика).

Дослідження експресивної дієслівної префіксації ще далеко не завершене яку плані аналізу формування емоційно-емфатичного

значення, так і в питанні стилістичної характеристики складнопредфіксних утворень.

Повернення складнопредфіксних дієслів у живе мовлення, стилістичне віднайдення кількох предфіксних архаїчних форм сприятиме збагаченню образних, виражально-почуттєвих традицій української мови.

ЛІТЕРАТУРА

1. Потебня А.А. Из записок по русской грамматике: Т. 1-2. - М., 1958. - С. 131.
2. Русанівський В.М. Структура лексичної і граматичної семантики. - К., 1988. - С. 98-99.
3. Городенська К.Г., Кравченко М.В. Словотвірна структура слова. - К., 1981. - С. 109-187.
4. Лукьянова Н.Л. Экспрессивная лексика разговорного употребления. Новосибирск, 1986. - С. 28.
5. Ермоленко С.С. Образные средства морфологии. - К., 1987.
6. Чабаненко В.А. Стилістика експресивних засобів української мови. - Запоріжжя, 1993.-С. 118.
7. Див. Сучасна українська літературна мова, Морфологія. - К., 1969. - С. 167-176.
8. Мейе А. Общеславянский язык. - М., 1951. - С. 236.
9. Див. Напр.: Ільїн В.С. Префікси в сучасній українській мові. - К., 1953. - С. 50, 115, 164; Русанівський В.М. Зазн. праця. - С. 106; Ройзензон Л.И. Многоприставочные глаголы в русском и других славянских языках. - Самарканд, 1974. - С. 54.
10. Шпицбардт Г. Усилительные приставочные элементы в современном английском языке// Проблемы морфологического строя германских языков. - М., 1963. - С. 156-158.
11. Словотвір суч. укр. літ. мови. - К., 1979. - С. 267-271.
12. Улуханов И.С. О языке Древней Руси. - М , 1972. - С. 38-39.
13. Шпицбардт. Г. Указ соч. - С. 158.
14. Штокмар М П. Исследование в области русского народного стихосложения. - М , 1952.-С. 269.
15. Приклади подаємо за роботою: Чижик-Полейко А.И., Титовская В.В. О глаголах с вторичной приставкой // Труды Воронежск. Ун-та. - Воронеж, 1957. - С. 129-147.
16. Мейе А. Указ. соч. - С. 276.
17. Вступ до порівняльно-історичного вивчення слов'янських мов. - К., 1966. С. 248.
18. Там само. - С. 248.
19. Див. Чижик-Полейко А.И., Титовская В.В. Указ. соч. - С. 139.

20. Чижик-Полейко А.И., Титовская В.В. Указ. соч. - С. 139.
21. Худаш М.Л. Лексика українських ділових документів кінця XVI -початку XVII ст. К., 1961. -С. 24.